

Tanulmány

Szabó Etelka

Reneszánsz francia retorikák a katakrézisről

A katakrézis interpretációja a Collège de Presles retorikai kiadványaiban

Abstract

The Figure of Abuse (catachresis) in the XVI century French Renaissance Rhetoric

In a more general sense, „abuse” refers to rhetorical vices (*elocutionis vitia*), or, in a positive sense, to the rhetorical habit of employing a word in a sense at odds with its original use. Apart from these interpretations the term catachresis is used to denote something radically different from its normal meaning via the mechanism of the metaphor or metonymy. In the following study I am going to present of XVI century French conceptions about the figure of abuse (*κατάχρησις*) as well as give an account of some influencing Greek, Latin and Renaissance theories. I also propose to re-consider the examples which the authors quote to explain the mechanism of the trope called catachresis. The analysis of these examples reveals the process of creating definitions (as well as the possible self-contradictions and faults inherent in them) and helps to find strategies of interpretation.

1 A katakrézis elnevezése, definíciói a klasszikus és reneszánsz retorikai hagyományban

1.1 Az elnevezés etimológiája

A katakrézis elnevezés a retorikában több jelenséget is takar. Katakrézisnek minősül, ha egy nyelvben még nem született egy fogalomra megfelelő szó, és ezt a hiányosságot próbálják a nyelvhasználók valamilyen kreatív megoldással pótolni: idegen szó átvételével, vagy egy már meglévő, de eredetileg más jelentésű szót használnak az adott kontextusban az ismeretlen dolog megnevezésére. Ez utóbbi már természetesen jelentésmódosulással járhat, ebből is adódik a katakrézis trópusjellege (Szabó & Szörényi 1998: 134). Van azonban egy másik jelenség is, amelyet szintén katakrézisnek nevez a retorikatudomány: ez a formáció a metaforához hasonlóan egy szóba sűríti két összekapcsolt terminus jelentését, csak hogy ebben az esetben a terminusok összekapcsolódása nem analógia vagy részleges azonosság eredménye, közöttük éles ellentét feszül.

Az elnevezés etimológiája két görög szóra vezethető vissza: *κατά* + *χρησις* [ellen + használat], a *Rhetorica ad Herennium* már ismerteti *abusio* néven, ez annyit tesz, mint visszaélés, hibás használat, képzavar. A XVI. századi francia retorikai szóhasználat az eredeti görög elnevezést veszi át franciásított formában, a latinul író szerzőknél egyforma arányban fordul elő a görög ill. a latinra fordított terminus technicus.

A katakrézis a reneszánsz korának francia retorikákban a metafora egyik származtatott trópusaként jelenik meg, amely számos ponton interferál más trópusokkal, a metonímiával és a

synecdochével. Katakrézis alatt mindhárman a képzavart értik, ezért egységesen valamennyi retorikában trópusként szerepel, mint a metafora alkategóriája. Külön fejezetben, részletesen csak Fouquelin foglalkozik a katakrézisekkel, ezért a jelenség leírásában elsősorban az ő megfigyeléseire támaszkodhatunk. Antoine Fouquelin *Rhétorique française* c. munkája a jelenség számos aspektusát feltárja, többek között vizsgálja a katakrézist és annak más alakzattal társított formáit funkcionális és pragmatikai szempontból is, megállapításai a modern nyelvtudomány szempontjából is figyelemreméltók.

1.2 A katakrézis a hagyományozott anyagban

1.2.1 Antik katakrézis-olvasatok

A katakrézis egyike a barbarizmusoknak (Szabó & Szörényi 1998: 134), de a szükség (*inopia*) szülte, és akár még a hallgatóság gyönyörködtetését is szolgálhatja – kezdi Cicero a jelenség meghatározását. Ha nincs megfelelő kifejezés egy jelenségre, akkor egy, a nyelvben már meglévő szót kell használni, amelynek jelentéstartalma valamennyire képes visszaadni magát a jelenséget, bár ezzel a művelettel a kölcsönvett szó eredeti jelentése megváltozik.¹ Tryphón a metaforából vezette le, de nem kerülte el a figyelmét, hogy a jelenség interferálhat más trópusal is, mert egy terminus nemcsak analógia, hanem érintkezés alapján is helyettesíthet egy másikat.² Quintilianus egyrészt megtartja a cicerói definíciót, másrészt kiegészíti azzal, hogy amint Tryphón is megírta, katakrézist többféle művelet is eredményezhet. Quintilianusnál kétféle katakrézis-olvasatot találunk. Az első katakrézis-értelmezés szerint katakrézisnek nevezett nyelvi képpel akkor találkozunk, ha eddig meg nem nevezett dologra a beszélő valamilyen, már létező elnevezést terjeszt ki. A másik értelmezés szerint katakrézisnek a „szokatlan” képtársításon nyugvó metaforákat vagy metonímiákat tekinthetjük.³ Mindez sej-

¹ *De oratore* III, 38, 155: *modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit inopia coacta et angustiis, post autem iucunditas delectatione celebravit; nam ut vestis frigoris depellendi causa reperta primo, post adhiberi coepta est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi translatio instituta est inopiae causa, frequentata delectionis; nam „gemmae vites” „luxuriam esse in herbis”, „laetas segetes” etiam rustici dicunt; quod enim declarari vix verbo proprio potest, id tralato cum est dictum, illustrat id, quod intellegi volumus, eius rei, quam alieno verbo posuimus, similitudo; ergo hae tralationes quasi mutationes sunt, cum quod non habeas aliunde sumas; illae paulo audaciores, quae non inopiam vindicant, sed orationi splendoris aliquid arcessunt.*

² *Περὶ τρόπων* 192, 21: *κατάχρησις ἐστὶ λέξις μετενηνεγμένη ἀπὸ τοῦ πρώτου κατονομασθέντος κυρίως τε καὶ ἐτύμως ἐφ’ ἕτερον ἀκατονόμαστον κατὰ τὸ οἰκείον, οἷον „γόνυ καλάμου” καὶ „ὄφθαλμὸς ἀμπέλου” καὶ „χεῖλος κεραμίου” καὶ „τράχηλος ὄρους”. Κυρίως γὰρ ταῦτα ἐπὶ ἀνθρώπων λέγονται [...] διαφέρει δὲ μεταφορὰ καὶ κατάχρησις, ὅτι ἡ μὲν μεταφορὰ ἀπὸ κατονομαζομένου ἐπὶ κατονομαζόμενον λέγεται, ἡ δὲ κατάχρησις ἀπὸ κατονομαζομένου ἐπὶ ἀκατονόμαστον, ὅτεν καὶ κατάχρησις λέγεται. A metonímia és a synecdoche katakrézissel lehetséges kapcsolatáról lásd: *Περὶ τρόπων* 192, 26: „πυξίς” μὲν λέγεται ἢ ἐκ πύξου κατεσκευασμένη, καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ χαλκῆ καὶ ἐξ οἴας δήποτε πεποιημένη ὕλης τῶ αὐτῶ σήματι „ἀνδριάς” κυρίως μὲν τὸ τοῦ ἀνδρὸς ἀπεικόνισμα, καταχρηστικῶς δὲ καὶ γυναικός, [...] καὶ τὸ „ψηφίζειν” κυρίως μὲν τὸ ταῖς ψήφοις ἀριθμεῖν, καταχρηστικῶς δὲ καὶ δακτύλοις ἀριθμεῖν.*

³ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 34-36: *Et magis necessaria κατάχρησις, quam recte dicimus abusivem, quae non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est, sic: „equum +ogra putant+ aedificant”, et apud tragicos „Aegialeo parentat pater”. Mille sunt haec: „acetabula” quidquid habent et „pyxides” cuiuscumque materiae sunt et „parricida” matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est ab hoc totum tralationis istud genus, quod abusio est ubi nomen defuit, tralatio ubi aliud fuit. Nam poetae solent abusive etiam in iis rebus quibus nomina sua sunt vicinis potius uti, quod rarum in prorsa est. Illa quoque quidam *κατάχρησις* volunt esse, cum pro temeritate „virtus” aut pro luxuria „liberalitas” dicitur. A quibus equidem dissentio: namque in his non verbum pro verbo ponitur, sed res pro re. Neque enim quisquam putat [et]*

teti, hogy a többszörös interferenciák besorolási problémákat okozhatnak. Lényeges azonban, hogy az ókori retorikusok mind önálló formációként kezelik, és valamennyien trópusként veszik fel a rendszerükbe, esetleges alakzatjellegére nem térnek ki.

1.2.2 Kitekintés: a katakrézis reneszánsz értelmezései

Melanchthon a szó jelentésével való visszaélésnek (*verbi abusus*) nevezte a katakrézist, amelyre, mint megjegyzi, a legtöbb példát a Bibliából lehetne idézni (Melanchthon 1532: 30). Katakrézis például, ha valaki a közeli rokon gyilkosát apagyilkosnak (*parricida*) nevezi, de az is, ha egy-egy erény helyett az ellene elkövethető vétség nevét használja a beszélő vagy fordítva. A melanchthoni – jórészt Quintilianustól átvett – példák alapján a katakrézis nem csak a metafora, hanem a metonímia rokon trópusa is lehet, mint azt az első példa is mutatja. Donatus és Quintilianus nyomán önálló trópusként osztályozza

Puttenham retorikájában a katakrézis (*figure of abuse*) a metafora származtatott alakzata, lényege, hogy a két terminus között nem fedezhető fel természetes összetartozás, nincs analóg viszony közöttük. A katakrézis „hibás” nyelvi kép, mint amikor a költő így panaszodik: *I lent my love to losse, and gaged my life in vaine*. Az idézetben a *to lent* ige nyer figurális jelentést. Ez az ige a pénzügyi szókincsből kerül át a költői szövegbe, Puttenham szerint képzavart eredményez, ha a szerelemmel kapcsolatban használják, mert a két terület – a pénzpiac és a szerelem – egymással hagyományosan nem kapcsolható össze (1588: 150). Sztereotipikusan az érzelmek nem értékesíthetők, így a befogadó a két terület között nem analógiát, hanem ellentétet (oxymoron) azonosít, mely a hasonlóság alapjául szolgáló kontrasztot ellentmondásba fordítja (Neumann & Ueding 1998: 912).

2 Pierre de la Ramée a katakrézisről

2.1 A katakrézis a ramista értelmezés tükrében

A ramista gondolkodás lényegében a jelentésátvitel logikailag megszabott módjai szerint különíti el a trópusok alaptípusait, ennek megfelelően a korábbi retorikákban szereplő trópusokat megpróbálták a négy alapvető logikai műveletnek megfeleltetni. E sajátos *quadripartita ratio* arra készítette a Collège de Presles retorikusait, hogy a fölös számú nyelvi képeket megpróbálják valamelyik alapvető trópusból: a metaforából, a metonímiából, a synecdochéból vagy az iróniából levezetni (Ramée 1549: 95). Nyilvánvaló, hogy ez a nagyon is merev rendezői elv nem lesz alkalmas arra, hogy a trópusok közötti interferenciákat érzékeltesse, hogy egy-egy jelenséget minden lehetséges aspektusból bemutasson.

Ramée felfogása a quintilianusi katakrézis–definíción nyugszik, szinte szó szerint emeli át a vonatkozó részeket az *Institutio Oratoria* VIII. könyvéből. Talon feljegyzi, hogy a katakrézis egyike annak a három problematikus formációnak, amelyről mestere megemlékezik, mint nehezen besorolható és értelmezhető jelenségről. Ramée szerint a trópusokban a helyettesítő terminus használata nem befolyásolhatja semmilyen módon a kifejezés igazságtartalmát: *Sed tamen verecundus debet esse tropus, ut deductus esse in alienum locum, non iruisse: atque ut precario, non vi venisse videatur*. Ha ugyanis egy trópus létrejöttékor a helyettesítő terminus és a helyettesített terminus (azaz a forrás- és a céltartomány) között érzékelhető nagyságrend-

„luxuriam” et „liberalitatem” idem significare, verum id quod fit alius luxuriam esse dicit, alius liberalitatem, quamvis neutri dubium sit haec esse diversa.

beli eltérés van, vagy a terminusok nem összeegyeztethetők, katakrézisről beszélünk: *Quod si durior vel inaequalior fuerit, κατάχρησις abusio dicitur* (Talon 1572: 8). Mivel azonban csak négyféle művelet eredményezhet trópust, a katakrézis esetében is meg kell találni azt a művelettípust, amelyre visszavezethető. Ez a művelet pedig a metafora lesz a ramisták szerint, akik nehezményezik, hogy egyes retorikusok önálló képletként kezelik a katakréziseket: *sed quod a Metaphora separarunt ineleganter et indistincte, cum utrobique similitudo sit, et omnis tropis catachresis dici possit.* (Talon 1549: 15). Ez az idézet azonban felfedi a katakrézis lehetséges interferenciáját a metaforával rokon hasonlattal (*similitudo*), amely viszont már egyértelműen alakzatként szerepel a rendszerben.

Hármuk közül Fouquelin foglalkozott legrészletesebben a katakrézissel, mint „távoli metaforával” (*métaphore de loin prise*). Mint a kortársak közül az angol Puttenham is felvetette, a katakrézis lényege, hogy egyetlen szóba olyan jelentéstartalmakat sűrít, amelyek „hagyományosan” nem kapcsolhatók össze, azaz a katakrézis tulajdonképpen szakítás a hagyománnyal, amely egészen a XVIII. századig meghatározza a képalkotást (De Man 1996: 9), s így már megsejtet valamit a szimbólum lényegéből is, amely már a szubjektum–objektum szintézisét lehetővé tevő nyelvi alakzatként szorítja háttérbe a figurális nyelvhasználat hagyományos eszközeit, mint például a metaforát és az allegóriát. Fouquelin példái közül elsőként egy Clément Marot–versrészleten mutatja be, mit is ért katakrézisen:

Dieu garde en fin toute la fleur de lys
 Lime et rabot des hommes mal polis.

A szemelvényben a *lime* és a *rabot* kifejezések katakrézisek – mondja Fouquelin. A beszélő azt kívánja, bár finomodna a sok faragatlan ember modora, mindehhez pedig az asztalosmesterség műszavaiból kölcsönöz kifejezéseket. A képzavar forrása tehát az, hogy a beszélő két egymástól nagyon távol eső konceptuális síkot kapcsol össze: a fa megmunkálását és a helyes viselkedés elsajátítását. A katakrézis mechanizmusa ilyenformán megegyezik a metaforával, azonban a befogadó túl távolinak érzi az analógiát a két cselekvés között.

2.2 A katakrézis származtatása

2.2.1 Metaforából származtatott katakrézisek

A korábbi retorikákat áttekintve elmondható, hogy a katakrézis forrásának és alapmechanizmusának többnyire minden szerző elsősorban a metaforát tekinti. Fouquelin is a metafora egy sajátos változataként fogta fel, amelyben hagyományosan nem analóg terminusok kapcsolódnak össze. A katakrézis lényeges ismérve már a mai viszonylatban naivnak ható definícióból is felismerhető: nem hagyományos metafora. De mit ért Fouquelin nem hagyományos, távoli metaforán? Ronsard szerelmes verseiből a következő sorokkal illusztrálja ezt a nyelvi képet:

Je te veux bâtir une ode,
 la maçonant à la mode.

A Ronsard–vers egy, a középkori francia költészetben különösen gyakori metaforára alludál, az ún. architekturális metaforára (Quilligan 1991: 3). Ennek a metaforának a lényege, hogy a beszélő számára az írás munkaként, építkezésként konceptualizálódik, lényegi aspektusai az építészet nyelvéből származtathatók. Ebben az esetben azonban nem egy, hanem két, szorosan összekapcsolt metaforával van dolgunk: írás = építkezés, szerelmes vers = építőanyag. A

metafora két tartománya elkülönül egymástól, de a kapcsolódásokat már a befogadó hozza létre a négy mező között. A forrástartományban szereplő építőipari kifejezések sugallják, hogy a céltartományban szereplő költészet is alkotó tevékenység, amely szakmai ismereteket igényel, és amelynek komoly produktuma van. Ezt a középkori allegorikus költészetben még eleven metaforát a reneszánsz retorikus már képzavarként interpretálta, bár megjegyzi, hogy valami nagyon távoli párhuzamot még fel lehet fedezni a két terület között, lévén mindkettő valamilyen művészi–alkotói tevékenység (Fouquelin 1555/1990: 337), de ez az analógia annyira távolra mutat, hogy a befogadó már nem konvencionális metaforaként, hanem katakrézisként észleli, és nem tekinti az aktív metaforarendszerek részének (Plett 1977/1990: 137). A katakrézis esetében, mint ez a példa is igazolja, az idő konstitutív tényező lehet, csakúgy, mint az allegóriánál, mert a retorikairó egy korábban konvencionális metaforát már képzavarként értékeli (Eco 1984: 135). Ilyenformán a katakrézis nemcsak a metaforából, hanem a történeti fogalomként megragadható allegóriából is származtatható lehetne.

A metafora és a katakrézis egymástól való elhatárolása a ramista retorikákban korántsem következetes. Fouquelin – ugyancsak egy Ronsard-verssel – ugyanezt a nyelvi képet, az architekturális metaforát, a metaforák közt is szerepelteti (1555/1990: 336):

L'un crie que trop je me vante,
 l'autre que le vers que je chante
 n'est point bien joint ni maçonné.

2.2.2 *Metonímia és katakrézis*

Talon nyomán is Fouquelin megjegyzi, hogy tulajdonképpen minden trópus lehet „merész” (*hardiment pris*), és minősülhet képzavarnak (Fouquelin 1555/ 1990: 337). A katakrézis és a metonímia, illetve a synecdoche összekapcsolódására már az ókori retorikusok is felhívták a figyelmet (Lausberg §577). Már a *Rhetorica ad Herennium* is felveti, hogy egymással érintkező terminusok (*verba finitima*) összekapcsolása is eredményezhet képzavart (*abusio*).⁴ Quintilianus, amellet, hogy a katakrézis elsődleges forrásaként a metaforát jelöli meg, szintén kitér a metonimikus viszonyból eredő képzavarokra, a szinte minden latin nyelvű retorikában szereplő klasszikus példával, a trójai falóval. *Instar montis equum divina Palladis arte / aedificant* – a képzavar forrása az ige, amely a házépítést jelöli a latinban, és amelyet Vergilius a faló elkészítésének folyamatára használt (Aen. II, 15-16).⁵ Az *aedificare* ige metonimikusan áll a *construere* helyett, a szókép – mint a hozzáfűzött magyarázat is sugallja – a metonímia értelmezési stratégiáját igényli, ebből is kitűnik, hogy a katakrézis nem írható le pusztán egy nyelvi képből származtatva. Quintilianusszal ellentétben Talon metaforikus eredetű katakrézisként elemzi ezt a vergiliusi sort: *Aliquando metaphora duriuscula est, concessa tamen, ut instar montis equum divina Palladis arte / aedificant. Metaphora est ab aedificiis, quae proprie aedificari dicuntur: catachresin rhetores et abusionem appellarunt* (1549: 15). Valóban szerencsésebb Talon értelmezése, ugyanis az *aedificare* és a *construere* igék közötti érintkezés tisztán szemantikai jellegű, tehát nem oldható fel a metonimikusan. A metonimikus viszonyban a terminusok közötti érintkezés pusztán szerkezeti, az elmozdulás két különböző tengelyen történik.

⁴ *Rhetorica ad Herennium* IV, 33, 45: *abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur [...] nam hic facile est intellectu finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse traducta.*

⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 34: *Eo magis necessaria catachresis, quam recte dicimus abusionem, quae non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est.*

2.2.3 *Katakrézis synecdochéból származtatva*

Quintilianus a synecdoche tárgyalása során már megelőlegezte, hogy a helyettesítő terminus szokatlan megválasztása képzavarhoz vezethet. Fouquelinél található egy példa arra, amikor a *pars pro toto* synecdoche katakrézist eredményez: ha a gazember (*larron*) kifejezés helyett a szentségtörőt (*sacrilège*) használja a beszélő. Ez a *pars pro toto* synecdochének az a változata, amikor a fajfogalom helyettesíti a nemfogalmat (*l'espèce est mise pour le genre*), mert a bűnelkövetők halmazának a szentségtörők csoportja csak egy részhalmaza, de kétségkívül túl erősen fogalmaz a beszélő, ha minden bűnözőt szentségtörőnek nevez (Fouquelin *ibid.*).

2.3 *A katakrézis szerepe és hatása*

Nehezen megragadható jelenségként a befogadó tudásától, nyelvi–retorikai kompetenciájától és ingerküszöbétől függ, hogy mi számít katakrézisnek és mi nem. Létrejöttének okai működéséből mutathatók ki, Fouquelin példái és a hozzáfűzött magyarázatok alapján a következőképpen:

A szövegalkotó erős érzelmi felindultságában a metafora forrástartományába olyan terminust helyez, amely nagyságrendileg felülmúlja a céltartományban lévő terminust, amely tulajdonság alapján a katakrézis a hyperbolával is interferál, ugyanakkor a terminusok közötti analógia nehezen, több lépcsőben azonosítható. Ilyen módon jön létre az idézett Marot–szemelvény katakrézise, amely a befogadóban is erőteljes érzelmi reakciókat indukál, együttérez az udvartól búcsúzó költővel.

A beszélő a beszéd tárgyával szembeni negatív érzéseit kívánja kinyilvánítani, olyan módon, hogy a beszéd tárgyának egy tulajdonságát felnagyítja, és ennek analógiájára hozzárendel egy, a tulajdonsággal szintén rendelkező, de a beszéd tárgyánál mindenképpen alacsonyabb rendű terminust. Ez a köznyelvben gyakori sértések mechanizmusa, mint Puttenham megjegyzi a csirkefogó (*rascall*) példája kapcsán (Puttenham 1589: 150). Ramée munkatársai nem foglalkoznak köznyelvi példákkal, bár Fouquelin utal arra, hogy a katakrézisek némelyike sértheti a befogadók, különösen a hölgyek fülét.

A szövegalkotó egy, a szöveg keletkezése idején már feledésbe merült metaforát elevenít fel, amelyet a befogadó már nem konvencionális metaforaként észlel, így akár képzavarként interpretálhatja. Ez történt a Ronsard–vers esetében is: Fouquelin számára a korábban mindenki által ismert architekturális metafora meglepetésként, erőltetett nyelvi kép. A befogadó számára nem konvencionális metaforának minősülnek a más nyelvi–stilisztikai rétegből át-emelt metaforikus kifejezések is, amelyeket ezért katakrézisként is értékelhet, ezzel a megoldással élt Du Bellay is a *La Défense de la langue française* Fouquelin által idézett szemelvényében.

Mivel olyan jelenséget kell leírnia, amelyre nincs külön kifejezés, a beszélő egy hasonló terminust választ, amely jelentésárnyalataiban mégiscsak eltér az eredetileg jelölendő dologtól – ebben a minőségben a katakrézist csak Talon vizsgálta a vergiliusi példa felhasználásával. Ebben a minőségében a katakrézis lehet metaforikus eredetű. Mint Quintilianus nyomán Fouquelin is rámutatott, a katakrézis nem csak egy műveletre vezethető vissza, éppen ezért a beszélő nem csak hasonlóság alapján választhatja ki azt a bizonyos terminust, amellyel az ismeretlen jelenségre utalhat. A metonimikus eredetű katakrézisre azonban a Collège de Presles retorikáiban nincs kielégítő magyarázat, és nem találunk rá példát sem.

2.4 A katakrézis alakzattársításban: katakrézis és praemunitio

Fouquelin szerint a katakrézisek, mint túl erős nyelvi képek megijeszthetik az érzékeny lelkű női befogadókat, ezért javasolja, hogy a beszélők hölgyek jelenlétében a klasszikus retorikában *praemunitio* néven ismert alakzattal kapcsolják össze a katakrézist: *si les métaphores de cette manière semblent un peu dures et âpres aux oreilles, on les pourra amollir et adoucir par elles et semblables excuses, que les Latins appellent prémunitions* (Fouquelin 1555/1990: 337). A *praemunitio* nem más, mint a beszélő színlelt bocsánatkérése a hallgatóság felé,⁶ mint ahogy azt a következő példa is illusztrálja:

Et par même moyen nous ont laissé notre langue si pauvre et nue, qu'elle a besoin des ornements, et (s'il faut ainsi parler) des plumes d'autrui.

A Fouquelin által idézett Du Bellay-esszében (*La Défense de la langue française* III, 22) a beszélő kora francia nyelvét csupasznak (*nue*) nevezi, majd egy népies kiszólást (más tollával ékeskedni) is megenged magának. Hogy jelezze hallgatósága felé, hogy tudatában van az általa használt nyelvi képek nyersségével, elnézést kér, mintegy tompítva a kifejezések élet. A színlelt elnézésekérésnek azonban figyelemfelkeltő funkciója is van: Du Bellay idézett röpirata a francia nyelv megújítását szorgalmazta, amelyhez elengedhetetlen a szókincs gazdagítása más nyelvekből származó (elsősorban latin és olasz) jövevényszavakkal, a népies szófordulat is erre utal. A bocsánatkérő formula megfelelő hatásszünettel párosítva kiemeli, hogy a francia nyelv olyan leromlott állapotban van, szókincse olyan szegény, hogy kénytelen más nyelvektől kölcsönözni.

A *praemunitio* figyelemfelkeltő szerepe mellett lehet az irónia, a színlelés (*simulation*) hordozója is a szövegben, a reneszánszban kötelező költői álszerénység toposzának egyik eszköze, mint a már idézett Du Bellay-szöveg egy másik részletében megfigyelhető:

Et si j'étais dun nombre de ces anciens Critiques, Juges de poèmes, comme un Aristarque, ou Aristophane ou (s'il faut ainsi parler) un sergent de Bande en notre langue Française.

A *sergent de Bande* kifejezés Du Bellay korában hadvezért, vezénylő tábornokot jelentett,⁷ ezt minősíti Fouquelin képzavarnak, hiszen két, egymással klasszikusan ellentétes tevékenységet, a művészetet és a háborút kapcsolja össze. A *praemunitio* itt azért színlelt, mert a beszélő pontosan tudatában van a küldetésének és saját tehetségének – mi másért is hallatná a hangját a francia nyelvújítás polémiáiban?

A *praemunitio* pragmatikailag rokon alakzatai a már Cicero által is leírt *deprecatio* és az *obsecratio* (Fontanier 1821/1977: 440), ezeknek katakrézissel való összekapcsolására már Fouquelin nem tér ki.

3 Összefoglalás

Mint a hagyományozott retorikai anyagból is kitűnik, a katakrézis elnevezés egyszerre több jelenséget is takar, amelyek közül nem mindegyik eredményez retorizált nyelvi képletet. A ramista retorika egységesen azokat a jelenségeket tekinti katakrézisnek, amelyben a kifejezés-

⁶ De oratore II, 304.

⁷ A *Rhétorique française* 1990-es kiadását gondozó F. Goyet megjegyzése.

nek van figurális jelentése, és visszavezethető a trópusokat létrehozó műveletek valamelyikére. Ebben az értelemben a katakrézis vagy metaforikus, vagy metonimikus értelmezési stratégiát igényel. Ismerve a katakrézist generáló műveleteket és a lehetséges interpretációs stratégiákat, célszerű lett volna önálló jelenségként kezelni a katakrézist, mert a metaforikus értelmezés csak egy a lehetőségek közül, de korántsem az egyetlen, mint arra Fouquelin is rámutatott. Fogalmi tisztázatlansághoz vezet tehát, ha a katakrézist kizárólag a trópus létrehozó mechanizmus alapján kívánjuk megragadni, mert annál sokkal összetettebb jelenség.

A katakrézist mint jelenséget nem a bennefoglalt művelet, hanem a hagyományhoz való viszonya alapján lehet és célszerű meghatározni. Lényege, hogy az összekapcsolt terminusok között a befogadó nem, vagy csak részlegesen ismeri fel az analógiát, a hasonlóságot, a részegész viszonyt vagy az érintkezést. Nem véletlen, hogy a legszabadabb trópusnak is nevezik, mert a katakrézisben a beszélő a befogadó szempontjából akár teljesen önkényesen sűrít egy szóba vagy szófűzésbe akár egymással merőben ellentétes jelentéstartalmakat (Lamy 1699/1998: 170).

Irodalom

- De Man, P. (1996): A temporalitás retorikája. In: *Az irodalom elméletei*. I. Szerk.: Thomka Beáta. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Eco, U. (1984): *Semiotica e filosofia del linguaggio*. Einandi, G. (ed.). Torino.
- Fouquelin, A. (1555/1990): La Rhétorique française à très illustre princesse Marie, Reine d'Écosse. In: *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance*. Introduction, notices et notes par M. Simonin. Paris.
- Lamy, B. (1699/1998): *La rhétorique ou l'art de parler*. Édition critique, sous la direction de B. Timmermans. Paris: PUF.
- Lausberg, H. (1960): *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München: Max Hueber.
- Melanchthon, Philip (1529): *Institutiones rhetoricae longe aliter tractatae quam antea*. Regnault, F. (ed.). Paris.
- Melanchthon, Philip (1532): *Elementorum rhetorices libri duo*. Colin, S. (ed.). Paris.
- Neumann, G. (1998): Katachresis. In: Ueding, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4. Tübingen: Max Niemeyer, 115-122.
- Puttenham, George (1589): *The Arte of English Poesie. The Third Booke of Ornament*. Field, R. (ed.). London.
- Ramée, Pierre (1547/1581): *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum*. In: *P. Rami scholarum rhetoriarum, seu quaestionum brutinarum in Oratorem Ciceronis*. Lib. XX. Wechel, A. (ed.). Frankfurt.
- Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Plett, H. F. (1977/1990): Die Rhetorik der Figuren. In: Kopperschmidt, J. (Hg.): *Rhetorik*. Band 1.

- Quilligan M. (1991): *The Allegory of Female Authority: Christine de Pisan and Canon Formation*. In: *Women, Tradition, Literatures in French*.
- Quintilianus, Marcus Fabius: *Institutio Oratoria*. Institutionis Oratoriae Libri XII. Lipsiae: Teubner.
- Susenbrotus, I. (1576): *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetoricorum ad auctores tum prophanos tum sacros intelligendos*. London: John Kingston.
- Talon, Omer (1549): *Rhetorica, ad Carolum Lotharingum Cardinalem Guisianum*. David, M. (ed.). Rheims.
- Talon, Omer (1572): *Audomari Talæi rhetorica, e P. Rami regii professoris prælectionibus observata*. Wechel, A. (ed.). Paris.
- Tryphon: Περὶ τρόπων. In: *Rhetores Graeci*. I–III. Leonard Spengel. Lipsiae: Teubner.
- Ueding, G. (red.)(2003): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer.